

تحفه مصر

(معرفی کلیات فتاحی)

* راضیه جدّی زهرائی

نسخه کلیات فتاحی که به شماره ۱۸۳۶ در جلد دوم فهرس المخطوطات الفارسیة توسط نصرالله میسر الطرازی شناسانده شده است، مشتمل بر بیشتر آثاری است که در فهرست‌ها و تذکره‌ها به نام وی ضبط شده.

مشخصات ظاهری نسخه را میسر الطرازی چنین وصف کرده:

«نسخه مخطوطه فی مجلد اثری، لکل قسم منها صفحه عنوان محلاة بالألوان و الذهب علیها اسم الكتاب، و الأوراق مکللة و محلاة و مجدولة بالذهب و الألوان بقلم فارسی جيد، تمت کتابة سنة ۸۷۹ هـ. مسطرتها ۱۷ سطرًا، فی ۵/۲۴ ۱۵۳ سم. ۱۳»

میسر الطرازی مجموعه را متشکل از شش رساله معرفی کرده، اما با تورق دقیق‌تر آن می‌توان ۹ رساله در آن یافت که به شرح ذیل هستند: رساله اول - شبستان نکات و گلستان لغات در ۶۲ برگ.

پس از حمد و ثنای الهی و نعت پیامبر (ص) و ذکر شعرای گذشته، سبب تألیف کتاب را بیان، و آن را در هشت باب به عدد ابواب جنت سامان می‌دهد:

باب اول: در ایمان و اسلام

باب دوم: در ذکر پادشاهان و اعوان ایشان

باب سوم: در علم

باب چهارم: در زهد

باب پنجم: در طبقات اخلاق و اطناب مردم

باب ششم: در ذکر صنایع و حرفه‌ها

باب هفتم: در لذات و خواسته‌ها

باب هشتم: در فواید پراکنده

این رساله چنان که از بیت زیر برمی‌آید به سال ۸۴۲ به پایان رسیده: شبستانی چنان زیباست نزد هر سخندانی

که تاریخ تمام او بود «زیبا شبستانی»

عبارت «زیبا شبستانی» در حساب جمل عدد ۸۴۲ را می‌رساند.

سال گذشته با پی‌گیری‌های مستمر مرکز نشر میراث مکتوب از کتابخانه دارالکتب مصر، تصویری از یک نسخه خطی زیبا و ارزشمند به دستم رسید. از دستیابی به این نسخه چندان شادمان شدم که در وصف نمی‌گنجد. این نسخه کرامند کلیات فتاحی نیشابوری شاعر و خطاط ماهر قرن نهم هجری قمری و معاصر شاهرخ تیموری است که به سال ۸۵۲ یا ۸۵۳ هـ. ق. وفات یافته. مولانا یحیی سبیک نیشابوری، که فتاحی و تفاحی و اسراری و خماری تخلص می‌کرده، آثار متعددی از نظم و نثر از خود برجای گذاشته است. وی علاوه بر این که «در فن خطاطی صاحب کمال مشهور»^۱ بود، «در شاعری و علم فقه یگانه دهر»^۲ بود.

هر چند دوران شاهرخ (نیمه اول قرن نهم) را آغاز انحطاط در شعر فارسی نام نهاده‌اند^۳، فتاحی از سرآمدان شعرای این دوره است و علی‌رغم رواج مثنوی سرایی در این دوره، باید فتاحی را از سرایندگان موفق دانست که با مثنوی دستورالعشاق و تلخیص آن به نثر به نام حسن و دل، نام خود را در عرصه ادب فارسی جاودانه ساخت.

از آثار منظوم و منشور سبیک نیشابوری نسخ متعددی در ایران موجود است که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. شبستان نکات و گلستان لغات، در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری^۴، کتابخانه مجلس شورای اسلامی^۵، کتابخانه ملی ملک^۶، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران^۷، کتابخانه دایرةالمعارف بزرگ اسلامی^۸ و ...

۲. حسن و دل، در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری^۹، کتابخانه ملی ملک^{۱۰}، کتابخانه مجلس شورای اسلامی^{۱۱}، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران^{۱۲} و ...

اما مجموعه کاملی از آثار وی در ایران به چشم نخورده و در سایر مراکز نگهداری نسخ خطی فارسی در دنیا نیز کمیاب است.

* پژوهشگر و کارشناس الهیات و معارف اسلامی

رساله سوم - حسن و دل در ۱۱ برگ.

داستانی است منثور در قالبی نمادین (سمبلیک) در عشق «دل» به «حسن». «دل» فرزند «عقل» پادشاه یونان و «حسن» دختر «عشق» پادشاه دیار مشرق هستند. «دل» در طلب آب حیات «نظر» را به سوی دیار مشرق روانه می‌سازد و «نظر» در سفر دور و دراز و پرماجرایی خود وصف «دل» را برای «حسن» بیان می‌دارد، و باقی داستان روایت آشفته‌گی «حسن» و دلدادگی «دل» است.

سیبک داستان را آنچنان جذاب و پرفراز و فرود بیان می‌دارد که خواننده را بی‌هیچ درنگی تا پایان راه و وصال «حسن و دل» با خود می‌برد.

فتاحی در این داستان تمامی مفاهیم رایج در غزل فارسی را شخصیت بخشیده و هیچ یک از مضامین به کارگرفته شده در اشعار عاشقانه فارسی را فروگذار نکرده است.^{۱۵}

به برخی از شخصیت‌های این داستان دلکش اشاره می‌کنم:

عقل، دل، رأی، نظر، ناموس، ساق، زلف، کمر، صبر، مهر، فهم، سودا، کرشمه، عشوه، فراق، نگاه، بی‌حیا، بی‌ادا، ذوق، عنایت، زهد، شیطان، وهما، تعلقات و...

مفاهیم فراوانی را نیز در قالب مکانها به تصویر کشیده از آن جمله: قلعه بدن، گنبد دماغ، شهر عافیت، حصار هدایت، شهر دیدار، چشمه فهم، محله عشوه، محله کرشمه، محله شیوه، محله شمایل، چاه دقن، چشمه آشنایی، قصر وصال، بوستان قامت، چین، خط، کوی ملامت، ولایت طریقت، ولایت حقیقت، ولایت معرفت، زمین محنت و ... در انتهای داستان، «دل» به محضر «خضر» در کنار «آب زندگانی» مشرف می‌شود و پس از شنیدن اسرار، با طریق فقر آشنا می‌شود و ... رساله چهارم - روضه بستان در ۱۰۸ برگ.

این منظومه در حقیقت همان دستور العشاق است که در قالب مثنوی و بالغ بر پنج‌هزار بیت سروده شده. این مثنوی تفصیل منظوم حسن و دل در قالب اشعاری روان و نغز می‌باشد. رساله پنجم - مجموعه قصاید در ۷ برگ.

مجموعه ۱۹ قصیده در موضوعات: حمد الهی، مناجات، نعت پیامبر، صفت عاشقان، نعت امیرالمومنین (علیه السلام)، مرثیه حسین بن علی (علیه السلام)، منقبت امام علی [بن] موسی الرضا (علیه السلام) و

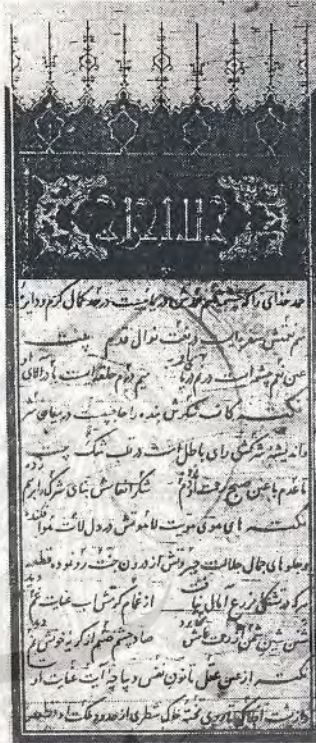
پس از حمد و ثنای الهی و درود بر رسول و آل و اصحاب، سبب تألیف این رساله را چنین بیان می‌دارد: «... پس چنان سزد که چابک سواران مضممار سخن‌وری و دعوی‌داران میدان هنرگستری، نو عروسان برده غیب را که مخدرات اسرار حضرت بی‌عیبانه، به حلیه‌ای در حجله ظهور

بیاریند که زیور گوش ارباب هوش و اعتبار، و کحل نظر اولوالابصار گردد. و پوشیده نیست که اشرف این فن لطیف و الطف این صنعت شریف نوعی تواند بود که توشیحات مناشیر دینی بدان محلی و تعلیقات مهمان دنیوی بدان مهیاست، علی‌الخصوص مکاتبات مصنوعه و مراسلات مرغوبه که محتاج‌الیه خواص و عوام، و موقوف علیه خلاق ایام است. و هر زمان مهوشان صنایع سخن‌وری و بی‌اعان بدایع جوهری هر یک به حسب استعداد، در این بحر بی‌پایان غوصی نموده لثالی منثوره در سلک انتظام کشیده‌اند. و هر سالکی که قدم در این بادیه نهاده و سرتخیل به جیب تفکر فرو برده، نشانی غریب نموده و تحفه‌ای عجیب برآورده. این فقیر نیازمند چون در این کعبه مراد مدتی طواف کرده بود و در این تیه بی‌پایان قدمی چند زده، خواست که لعبتی زیبا از بتخانه خیال بیاراید و جوهری ثمین از خزانه ضمیر

بیرون آورد تا در بزم اصحاب دانش محبوب، و در نظر ارباب پیش مرغوب آید.»^{۱۴}

فتاحی در این رساله به نگارش قطعاتی به شرح زیر پرداخته:

۱. مکتوب بدون نقطه.
۲. مکتوبی که یک حرف با نقطه و یک حرف بی‌نقطه است.
۳. مکتوبی که دو حرف آن با نقطه و دو حرف بی‌نقطه است.
۴. مکتوبی که سه حرف آن با نقطه و سه حرف بی‌نقطه است.
۵. مکتوبی که تمام حروف آن با نقطه است.
۶. مکتوبی که تمام حروف آن مقطع است.
۷. مکتوبی که تمام حروف آن دو به دو متصل است.
۸. مکتوبی که تمام حروف آن سه به سه متصل است.
۹. مکتوبی که همه حروف آن متصل است.
۱۰. مکتوب مصحف که تمام کلمات آن دو به دو مانند هم هستند و تنها با جابجایی نقطه‌ها از هم متمایزند مانند: القابض الفایض، البصیر النصیر.
۱۱. مکتوبی که به نظم و نثر می‌توان خواند.
۱۲. مکتوب بدون الف.
۱۳. مکتوب بدون باء.
۱۴. مکتوب بدون تاء.
۱۵. مکتوبی که یک بیت شعر به اسلوب تعمیه از آن بیرون می‌آید.
۱۶. مکتوبی که اگر تصحیف شود (نقطه‌های آن جابجا شوند) از مدح به

تودیع ماه رمضان .

پی‌نوشتها:

۱. تذکره خوشنویسان / مولانا غلام محمد هفت قلمی دهلوی / کلکته / ۱۹۱۰ م. / ص ۴۷ ذیل مدخل یحیی واسطی.
۲. همان، همان صفحه.
۳. شعر فارسی در عهد شاهرخ / دکتر احسان یار شاطر / انتشارات دانشگاه تهران / تهران / ۱۳۳۴.
۴. فهرست مدرسه عالی سپهسالار ج ۵ ص ۱۳۳.
۵. فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی شماره دوج ۱ ص ۱۴۸ و ص ۲۵۲ و ص ۳۵۸، ج ۲ ص ۳۲ و ص ۲۱۶، ج ۶ ص ۵۲۲، ج ۷ ص ۵۸۹ و ص ۶۴۷.
۶. فهرست کتابخانه ملی ملک ج ۳ صص ۴۹۲ - ۴۹۳، ج ۵ ص ۱۶۲ و ص ۳۷۵، ج ۷ ص ۴۳۷، ج ۹ ص ۲۲۰.
۷. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ج ۱ ص ۷۹ و ج ۲ ص ۱۷۳.
۸. فهرست نسخ خطی دایرةالمعارف بزرگ اسلامی ج ۱ ص ۱۴۲.
۹. فهرست مدرسه عالی سپهسالار ج ۴ صص ۳۱۷ - ۳۱۸.
۱۰. فهرست کتابخانه ملی ملک ج ۶ ص ۳۲، ج ۷ ص ۲۰۹، ج ۹ ص ۴۰۳.
۱۱. فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی شماره دوج ۱ ص ۲۲، ج ۲ ص ۲۲۷ و ص ۲۴۹.
۱۲. فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران ج ۶ ص ۲۹۴ که به نام معراج الخیال معرفی شده است.
۱۳. فهرس المخطوطات الفارسیة / نصرالله مبشر الطرازی / قاهره / دارالکتب / ۱۹۶۶ / ج ۲ ص ۷۲.
۱۴. نسخه خطی کلیات فتاحی برگ ۶۵ - ۶۶.
۱۵. دکتر احسان یارشاطر، صص ۱۸۰ - ۱۸۲.
۱۶. نسخه خطی کلیات فتاحی برگ ۳۱۱.
۱۷. نسخه خطی کلیات فتاحی برگ ۳۱۵.

رساله ششم - مجموعه غزلیات در ۷۸ برگ.

مشمول بر ۳۳۵ غزل که به ترتیب الفبایی (حرف روی) آمده‌اند، ۲۳ قطعه و ۲۳ رباعی.

رساله هفتم - اسرارنامه در ۲۷ برگ.

وی در این منظومه با ابیاتی هزل‌گونه و با استقبال اشعار حافظ به مدح اسرار (بنگ) پرداخته و در پایان ضمن تذکر به هجو بودن اشعار، به خواننده یادآوری می‌کند به عیوب اسرار (بنگ) که همراه منافعش بیان کرده توجه کند و هدف وی بیان آن عیوب بوده و عذر او را بپذیرد که المأمور معذور.

کآنچه بر سلک عبارت راندهام بیشتر بر استعارت راندهام
و آنچه وصف بنگ گفتم در هنر عیب او در ضمن گفتم بیشتر
نفعش آوردم به هزل اندر میان تا مضرت‌های او کردم بیان
گرچه این امر از خرد دور آمدست عذرم المأمور معذور آمدست
رساله هشتم - خماری در ۱۸ برگ.

در این رساله به بیان منافع و مضرات شراب پرداخته و در بیان منافع خود را بار دیگر معذور می‌شمارد:

امیدم هست از اهل حسن مشرب که آید جام احسانشان لبالب
که قدح این قدح از ریره پوشند اگر تلخ است و گر شیرین بنوشند
به عیش دست رد نهند بر روی نریزند آب او بر ره به هر روی
چو جام اعتقاد از شرح صاف است به نقل نقل او طبعم معاف است
بدین مجلس چو مأمورم نه محفور سزد گر دارم هشیار معذور
این رساله مشتمل بر ۵۰ غزل، ۱۵ قطعه و ۸ رباعی است.

رساله نهم - رساله البسه در ۹ برگ.

در این رساله اشعاری در وصف البسه در قالب قصیده، قطعه و لغز (معما) آمده است. این رساله هزل‌گونه در ۲۷۰ بیت سرورده شده. تاریخ کتابت رساله در پایین آخرین صفحه چنین آمده: «تمت بعون الله و حسن توفیقه فی غره شعبان المعظم عمه برکاته عام ۸۷۹».

زمان کتابت این نسخه به مرگ سبیک نیشابوری بسیار نزدیک است و علاوه بر ارزش نسخه، نشانگر شهرت و رواج اشعار وی در زمان خود اوست و پراکندگی جغرافیایی نسخ آثار وی نیز حکایت از جایگاه وی در بین اهل ادب فارسی دارد.^{۱۸}

